

Capitolul IV

VIAȚA RELIGIOASĂ MARII BOIERIMI

“<Locuitorii> [Țării Românești] suferă în unele privințe, dar în multe sunt liberi ca de pildă în chestiunile privitoare la cultul divin; astfel ei pot să-și clădească nesupărați biserici și mănăstiri, să țină clopote la biserică, să-și facă slujbă bisericească și tot ce ține de libertatea cultului creștin”¹ remarca un călător străin în prima jumătate a secolului al XVII-lea, referindu-se la condiția țării, supusă Porții otomane. Într-adevăr, libertatea religioasă a fost respectată și s-a putut manifesta deplin, reprezentând cadrul moral al tuturor aspectelor vieții publice și private.

În Țara Românească autoritatea domnească se exercita din punct de vedere secular ca și cea a monarhiilor din Europa centrală, în timp ce din punct de vedere religios reflecta sistemul bizantin: puterea religioasă era subordonată puterii laice. Astfel, domnul hotăra în toate problemele legate de biserică, precum alegerea mitropoliților, episcopilor sau vlădicilor și a egumenilor mănăstirilor domnești, se îngrijea de starea bisericilor și mănăstirilor care țineau de domnie și construia lăcașuri noi. Construirea cel puțin a unei biserici în timpul unei domnii reprezenta un act de autoritate și prestigiu. Dar biserica era cea care potența puterea seculară, o secunda în toate hotărârile și dădea legitimitate actelor domniei. Aceste aspecte se transmiteau prin biserica ortodoxă de la Bizanț împreună cu toate obligațiile și drepturile care decurgeau din legislația imperială bizantină în problemele religioase.

Totuși biserica ortodoxă din Țara Românească era foarte tolerantă și în acest sens trebuiesc înțelese cuvintele călugărului minorit Paolo

¹ Bogdan Bakšići, în *Călători*, V, p. 205.

Bonnicio care remarca că “poporul zice, chiar și preoții” spun, “că fiecare se poate mântui după legea sa”².

Biserica, ca instituție, reprezenta și autoritatea morală supremă la care se recurgea atunci când se luau hotărâri majore în afara statului, precum încheierea unui tratat cu alt stat, cum a fost cel dintre domnitorul Mihai Viteazul și principele Sigismund Bathory, la care delegația boierilor munteni a fost condusă de mitropolitul Eftimie, episcopul Luca de Buzău și Teofil de Râmnic sau, în interior, întotdeauna în procesele care presupuneau aspecte morale, precum cele de divorț sau de infidelitate, la care participau mai multe fețe bisericești al căror verdict era decisiv³.

Pe lângă domnitori cu prestigiu de mari ctitori, boierii se ridicau la aceeași reputație prin acte de aceeași natură⁴. Astfel că această autoritate religioasă a domniei se transmitea ierarhic boierilor care reflectau puterea domnească pe proprietatea lor funciară. Ca și domnia, marea boierime înțelegea să-și întemeieze prestigiul pe acte similare, de construirea unor lăcașuri de cult: în primul rând a unui paraclis la curtea lor, iar în cazul când aveau mai multe curți, în fiecare, apoi a unor mănăstiri pe diversele lor proprietăți, bolnițe și adăposturi pentru călători, iar în orașe, a unor fântâni și băi publice. Ctitoria conferea fondatorului său prestigiul și autoritate, iar în fața domniei îi întărea poziția politică și prestigiul public.

Ctitoria religioasă, ca orice fundație publică aparținând unor supuși ai domniei, avea nevoie de aprobarea acesteia, pentru care emitea un hrisov în acest sens, cu excepția banului Craiovei, care nu avea nevoie de

² Paolo Bonnicio, în *Călători*, V, p. 24.

³ Am prezentat singurele două cazuri de infidelitate și divorț pe care le cunosc în capitolul referitor la familiile boierești. În primul caz, cel al jupanitei Maria, fiica lui Staico mare postelnic din Bucov, la proces a fost prezent alături de domn și mitropolitul Luca (DIR, XVII, II, p. 346), în cel de-al doilea caz, documentul în care se ia decizia de divorț spune că au fost de față părintele Macarie, exarhul de la Târnovo, Teofan, patriarhul de la Țarigrad, Teofan, părintele Ierusalimului, în afara episcopilor din țară (DRH, XXV, p. 7–8).

⁴ Gh. Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din evul mediu*, în SMIM, IV, 1960, p. 78.

această încuviințare nici pentru fundațiile religioase și nici pentru danii funciare acordate acestora.

Practica libertăților pentru scopuri religioase, caritabile și culturale a avut un caracter general în țările române. Situația de ctitor era prețuită ca o recunoaștere publică. Faptul că numele fondatorului era trecut pe piatra de pisanie constituia un semn de mare distincție. Prestigiul marilor întemeietori ai locașurilor de cult din rândul boierilor sporea prin noi fundații.

Condițiile esențiale pe care trebuia să le îndeplinească cel care vroia să devină ctitor era să fie credincios și să aibă exercițiul drepturilor bisericești, dar și civile, să posede bunurile și mijloacele materiale necesare pentru întemeierea sau dotarea fundațiilor pe care și-a propus să le ctitorească, fără să-și lase propria familie în suferință. Dar pentru aceasta trebuia să obțină și încuviințarea prealabilă a autorității bisericești⁵.

Pornind de la condiția esențială, aceea ca ctitorul să fie credincios⁶, trebuie să spunem că întreaga societate medievală românească era drept credincioasă, credea în forța bisericii ortodoxe și au fost rare cazurile de trecere la altă religie. Cunosc numai cazurile celor doi domnitori din Țara Românească: Mihnea cel Rău despre care se bănuiește că ar fi devenit catolic și Mihnea al II-lea trecut la mahomedanism, deși, așa cum se comporta ca mahomedan, rămăsese în sufletul său ortodox. Nu există nici o informație despre vreun boier, indiferent de ce stare, trecut la altă religie.

Cea de-a doua condiție, cea referitoare la exercițiul drepturilor bisericești rezulta din toate acțiunile marii boierimi cunoscătoare a culturii religioase ortodoxe. În primul rând exercitarea obligațiilor religioase prin participarea la slujbe, spovedanii, posturi și rugăciuni și apoi prin ctitoriile

⁵ *Ibidem*, p. 83.

⁶ Practicarea religiei creștine apărea călătorilor catolici ca deficitară în ceea ce privește spovedania. Ei remarcău că românii se spovedeau numai în pragul morții și mărturiseau la spovedanie numai faptele de omor sau furt, pe celelalte(?) nu le socoteau drept păcate, dar recunosc că țin posturile cu severitate (Nicolo Barsi, în *Călători*, V, p.78); un obicei respectat de creștinii ortodocșii din Țara Românească era să nu muncească în zilele de sărbătoare, ne spune călugărul iezuit Paul Beke, (în *Călători*, V, p. 280).

religioase, totul oglindea, de fapt, cultura dobândită prin sistemul educațional al acestei clase și această cultură era una religioasă.

Manifestarea credinței creștin ortodoxe s-a materializat în construcția locașurilor de cult și, în interiorul acestora, prin practica religioasă. Astfel de așezăminte presupuneau o situație materială solidă, nu numai pentru construcție, dar și pentru înzestrarea ei cu toate cele necesare, astfel că se îndeplinea cel de al doilea criteriu de ctitorie.

Ctitoriile religioase erau în primul rând paraclisele, micile bisericuțe construite în sau lângă curtea boierească, cu plan dreptunghiular, cu absidă la extremitatea estică, boltite semicilindric, plan întrebuițat în tot cursul secolului al XVI-lea până la începutul celui de al XVII-lea. Un număr important de biserici au fost întemeiate de marea boierime și înainte de mijlocul secolului al XVI-lea, cele mai multe din lemn, dar s-au păstrat mai ales cele din timpul domniei lui Alexandru al II-lea și apoi, cele construite în tot cursul primei jumătăți a secolului al XVII-lea, ctitorii din zid, tot mai numeroase.

Interiorul unor asemenea locașuri era de mici dimensiuni și, de cele mai multe ori, nu prezenta diviziunea dintre naos și pronaos. Din păcate, la multe dintre ele, nu s-au păstrat portretele ctitorilor și ale familiilor acestora cu care erau decorate în pronaos, pe lângă un program iconografic care a avut un înțeles filozofic, dar, câteodată, și un program politic⁷. Se poate vorbi despre cel puțin 16 monumente cunoscute de acest gen care au fost considerate biserici de curte, paraclise, în cursul secolului al XVI-lea⁸ la care se adaugă alte mănăstiri și schituri construite în acest veac⁹.

⁷ În programul iconografic bisericii mănăstirii de la Stănești, de lângă Drăgășani, apare reprezentată Căința regelui David pe care autoarea studiului referitor la această pictură o consideră legat de răzvrătirea lui Giura mare logofăt și a cumnatului său Tudor logofăt din Drăgoești împotriva lui Radul Paisie și a pocăinței celor două familii față de domn (Carmen Lauara Dumitrescu, *Anumite aspecte din pictura pronaosului bisericii Stănești-Vâlcea și semnificația lor*, în SCIA, Seria Arte plastice, 16, 1969, 2, p. 216–217).

⁸ Am considerat ca fiind biserici de curte cele aflate la Stănești-Vâlcea, jud. Vâlcea, Tisău și Lapoș, jud. Buzău, Dragomirești, jud. Dâmbovița, Drăgoești, jud. Gorj, Cepturoaia, jud. Romanați, Runcu, jud. Olt, Ruda, jud. Olt, Iezerul, jud. Ilfov, Căscioarele, jud. ilfov, Lerești, jud. Argeș, cea din Artani, com. Căpreni, jud. Gorj, Ștefănești Vale, jud. Mușcel, Retevoiești, jud. Argeș (Cornelia

Obiceiul construcției paracliselor s-a continuat și în secolul al XVII-lea. Unul dintre acestea a fost vizitat și descris de Paul de Alep, la Fărcașele județul Olt, într-o “*Sâmbătă dimineață*”, când “*biv-vel-comisul <Badea Comăneanu> ne-a poftit să vizităm noua sa biserică de lemn pe care o clădise drept schit în apropiere, închinată Sfinților Petru și Pavel*” și “*unde acesta are un palat mare*” stăpânit, apoi, de Radu Fărcașanul mare stolnic între 1655-1657¹⁰.

Fundațiile religioase cel mai importante erau cele mănăstirești întemeiate atât de boieri cât și de soțiile lor și dăruite cu posesiuni funciare pe care erau instalații mecanice precum mori și pive, livezi, vii, grădini, lacuri sau bălți și vite. La acestea se adăuga inventarul necesar serviciului religios precum veșmintele preoților, cărțile și vasele de cult. “*Râvna de a clădi mănăstiri este foarte mare în această țara și ei <românii> le înzestreză cu minunate danii de moșii, țarine, vii, grădini, mori, țigani și altele*”¹¹. Mănăstirile, precum cea de la Cătălui, numită de la Gura Cătăluiului, cu hramul Sfântului Nicolae, au fost întemeiată pentru “*sufletul lor* <al

Pillat, *Biserici pe plan dreptunghiular în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, în SCIA, Seria Arte plastice, 18, 1971, 2, p. 223–225 și Ștefan Andreescu, *O biserică din secolul al XV-lea: Dragomirești*, în GB, XXVIII, 1969, 1–2, p. 149–159).

⁹ Cele mai cunoscute sunt: Mănăstirea Cobia jud. Dâmbovita ctitoria lui Badea Boloșin stolnic din 1571–1572, Mănăstirea de la Hârtești jud. Muscel ctitoria lui Lăudat mare clucer, de la 1532, Mănăstirea Flămânda jud. Vâlcea ctitoria lui Teodosie mare logofăt Rudeanu de la sfârșitul secolului al XVI-lea Mănăstirea Mamul, Panaghia, jud. Dâmbovita, Mănăstirea Nucet construită de Mihai clucerul înainte de 1585, schitul Pinul, jud. Buzău construit de boierii din Sărata, schitul Ploștina, lângă Peștișani, jud. Gorj, construit de boierii Drăgoești, Mănăstirea Polovragi, jud. Gorj, Mănăstirea Runcu/Grădinari jud. Olt construită de Dobromir mare banul la 1577, Mănăstirea Seaca Mușetești jud. Olt construcția lui Manea Perșanu, Sălătruc jud. Dolj, Mănăstirea Stănești jud. Vâlcea construită de Giura logofăt și Mogoș banul în 1536, Mănăstirea Suslănești Hobaia jud. Argeș, Mănăstirea Verbila jud. Prahova construită de Dragomir mare spătar, Toma banul, Caraci vistier al doilea, la 1539, Mănăstirea Vieroș construită de Ivașco Goleșcu mare logofăt la 1571–1573, (N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor din România, I-Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)* vol 1, [Craiova], 1970, p. 182, 306, 368, vol. 2, p. 414, 450, 499, 507, 555, 575, 594, 610, 707, 708) Mănăstirea Crivelnic-Coșuștea, jud. Mehedinți, construită de Pârful logofăt din Crovna, fiul lui Crăciun, împreună cu fiul său Dragul la 1575 și căreia îi dăruiește două evanghelii, unul împodobit cu miniaturi la Craiova, în 1580, un triod, un *zlatoust* și un minei pentru slujbe (C. Grecescu, *Mănăstirea Crivelnic-Coșuștea*, în RI, IX, 1939, p. 273).

¹⁰ Paul de Alep, în *Călători*, VI, p. 220. O alta, construită de Constantin Șerban vel serdar la 1646 “*În mijlocul grădinii este un chioșc frumos și lângă el este o biserică foarte mare de piatră purtând hramul Adormirii Maicii Domnului*” (*Ibidem*, p. 229).

¹¹ Paul de Alep, în *Călători*, VI, p. 223.

ctitorilor> *și al părinților lor, dinaintea domnului, al vlădicăi chir Serafim și al părinților episcopi de Buzău și de Râmnic și a boierilor din divan*¹².

Pentru a feri posesiunile funciare ale mănăstirilor boierești de retractul domnesc, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, în actele de donație ale acestora se introduceau clauze similare celor aflate în actele civile. Sau, atunci când nu existau urmași, fundația era închinată domniei, așa cum rezultă din hrisovul din 20 septembrie 1512 prin care Neagoe Basarab confirmă mănăstirii Corbiei de Piatră daniile făcute de călugărița Magdalina înaintea sa și faptul că ctitora i-a închinat fundația sa. Hrisovul are la sfârșit și justificarea acestui gest, ca după moartea Magdalinei satele să nu ajungă domnești, adică prădalice să nu fie, deoarece Magdalina nu avea urmași, iar fundația, ca ctitorie particulară, nu înlătura această clauză¹³.

Ctitoriile din categoria mănăstirilor, tindeau să devină autonome, să se desprindă de proprietatea ctitorului și ale moștenitorilor acestuia, dar ea rămânea legată moral de familia întemeietorului¹⁴. Fundațiile dobândeau ființă juridică prin voința întemeietorilor și prin concesiune din partea autorității statului. Bunurile fundațiilor nu puteau să fie înstrăinate decât în cazuri speciale și atunci cu aprobarea ctitorilor sau a urmașilor săi¹⁵. Acest lucru a fost exprimat explicit într-un act din 1618 emis la porunca domnului Garvil Movilă pentru Mănăstirea Vieroș unde se spune că *“nu sânt călugării volnici să vânză, nici să cumpere, nici să răscumpere moșiile mănăstirilor”*¹⁶. Mănăstirile puteau să cumpere și să vândă pământ sub formă de teren arabil, sate, moșii sau instalații mecanice fără să se atingă de fondul de proprietăți cu care au fost înzestrate. Un caz obișnuit a fost cel al jupaniței Elina, ultima reprezentantă a familiei din Goleștii de Argeș, în linie directă, după moartea căreia, averea rămasă a fost împărțită mamei și soțului ei spre

¹² DRH, B, VIII, p. 139, 414, 434.

¹³ DRH, B, II, p. 232–233.

¹⁴ Valentin Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 155.

¹⁵ Mănăstirea Bucovăț primește dreptul de a-i vinde lui Mușat postelnic un sat primit de la urmașul ctitorilor, Radu postelnic, fiul lui Preda ban (DIR, B, XVII, IV, p. 378).

¹⁶ DIR, B, XVII, III, p. 254.

folosință, iar după moartea acestora ea trecea în patrimoniul Mănăstirii Vieroș, ctitoria familiei¹⁷.

Timp de un secol și jumătate, cele mai numeroase acte de întărire, confirmare, reconfirmare și litigii rezolvate au fost în favoarea mănăstirii de la Mărgineni, a fraților Drăghici mare comis și Udriște mare vistier, fondată de bunicul lor, jupan Drăghici mare vornic, la 1486¹⁸, și a celei de la Valea a călugăriței Magdalina.

Daniile închinat mănăstirilor se făceau pentru iertarea păcatelor. Un exemplu ar fi cel al lui Udrea mare ban Băleanul care și-a redactat testamentul în 1598, *de va pieri în război*, prin care dăruiește mai multe sate Mănăstirii Panagia din Dealul Târgoviștei¹⁹, iar înainte de a pieri de sabia voievodului Simion Movilă, în 1601, *“au strigat atunci cu glas tare”* ca toate satele și dedinele sale să fie închinat aceleiași sfinte mănăstiri, *“pentru sufletul lui”* și nici una dintre rudele lui să nu aibă amestec, adică să nu le pretindă²⁰. Cu același gând dăruiește în 1617 și jupanița Dochia vistierea mai multe părți de moșie Mănăstirii Strâmba din județul Gorj, pentru sufletul ei și pentru sufletele părinților ei, *“ca să le fie călugărilor cari viețuiesc în mânăstire de hrană și de întărire și părinților mei veșnică pomenire”*²¹. După asemenea daniile, numele donatarilor erau înscrise la sfântul *pomealnic*, la sfânta proscomidie, să se amintească, să se citească la slujbele de pomenire, pentru *veșnică lor pomenire*²². Jupanița Despa, soția jupanului Cârstian vornic, a dăruit Mănăstirii Snagov partea ei de avere funciară cu vecini de la Fântânele și de la Deșirați pe Ialomița, apoi *“un canavăț cu flori de aur și mărgăritare”* ca să *“se așeze la icoana Preacuratei”* și *“o boartă ca să se facă o svită sau două”* pentru *“ca să se scrie în sfântul și marele pomelnic, unde sunt scriși ctitorii sfântului hram. Iar noi <spune ea> să dăruim întotdeauna din câte va*

¹⁷ DIR, B, XVII, III, p. 38.

¹⁸ DIR, B, XVII, I, p. 107.

¹⁹ DRH, B, XI, p. 417–418.

²⁰ DIR, B, XVII, III, p. 158.

²¹ DIR, B, XVII, III, p. 162.

²² În 1560 Mânăstirea Bolintin primește o danie reprezentată de o jumătate din moșia Izvorani de la Stoia logofăt care *“au pus la pomelnicul cel mare patru suflete”* (DIR, B, XVI, III, p. 110).

binevoi domnul Dumnezeu să ne dăruiască“ și să fie trecută împreună cu părinții și bunicii în pomelnicul mănăstirii²³.

Dacă nu erau ctitor la o mănăstire, prin daniile făcute uneia dintre ele, boierii își asigurau dreptul de a fi înmormântați în incinta acelei mănăstiri. În 1505 jupan Ivan clucerul a miluit Mănăstirea domnească Glavacioc cu mai multe sate, unde vroia să fie înmormântat, iar egumenul și cu frații de la sfânta mănăstire au făgăduit să-i cânte jupanului Ivan clucerul într-o zi pe săptămână, marțea, sfânta și dumnezeiasca liturghie, să i-o cânte cu colivă, precum este obiceiul sfintei mănăstiri²⁴. De aceea a miluit și Radu postelnic, nepotul lui Pașadia, la 30 ianuarie 1622, cu un loc cu apă și pădure Mănăstirea Strâmba pentru sufletul lui și apoi a arătat călugărilor unde vrea să fie înmormântat în pridvorul bisericii²⁵. De multe ori satele cu care erau dăruite mănăstirile boierești erau scutite de o parte din dările către domnie.

Au existat momente când pentru actele de hiclenie ale unui boier sau ale unei familii boierești să fie pedepsită cu distrugerea și locașurile de cult ale acestora, precum s-a întâmplat în timpul lui Mihnea cel Rău cu Mănăstirea Bistrița, ctitorită de familia Craioveștilor sau cu Mănăstirea Mislea care a fost prădată de Mircea Ciobanul după ce i-a omorât pe boierii ctitori²⁶, în semn de răzbunare supremă.

Ctitorii aveau dreptul ca numele lor să fie inscripționat pe pisania fundației, cel de a fi reprezentați în pictura edificiului construit, dreptul de a fi pomeniți la serviciul religios, drept extins și asupra familiilor lor, dreptul de a lua sub administrare bunurile fundației lor, dreptul de a recomanda clerici, dreptul de a primi ajutor de la fundație în caz de sărăcire și dreptul de a fi înmormântați în interiorul edificiului de cult²⁷. Ctitorii puteau să excludă din

²³ DIR, B, XVI, III, p. 214.

²⁴ DRH, B, II, p. 68.

²⁵ DIR, B, XVII, IV, p. 90.

²⁶ DIR, B, XVII, III, p. 499.

²⁷ Gh. Cronț, *op. cit.*, p. 106.

rândul călugărilor pe cei pe care nu-i considerau că-și fac datoria, adică îi *despărteau* de mănăstire²⁸.

De multe ori, mai ales în secolul al XVII-lea, ctitorii, urmașii acestora, sau atunci când familia ctitorilor unei mănăstiri se stingea, domnul care o prelua în grija sa, pentru a o salva de la ruinare sau risipire, închina fundația unor mănăstiri de la Muntele Athos ai căror călugări aveau obligația să se îngrijească de lăcașul din Țara Românească, ca în cazul Mănăstirii Bolintin întemeiată de Pilea logofăt, care a fost înzestrată cu 7 sate în 1626 și apoi a fost închinată de Alexandru Coconul la Mănăstirea Simonperta de la Athos pentru că *au fost sărăcită* unde au fost închinată²⁹.

“Fiecare mănăstire este locul de îngropare al ctitorilor săi și pe peretele dinlăuntru, de o parte <și de alta> a ușii bisericii când intri pe dreapta, sunt zugrăvite chipurile acelor care au clădit-o, adică al boierului însuși, ale fiilor săi, al tatălui și ale fraților, rudelor sale. Numele lor sunt scrise deasupra capetelor <lor> și toată dorința este ca în timpurile viitoare, copiii copiilor să se poată uita la chipurile lor și să spună: <Acesta este chipul bunicului nostru, acesta este al bunicii noastre s.a>”³⁰.

Tabloul votiv prezintă ctitorii monumentului, documente ilustrative care ne dau date referitoare la familia întemeietoare și înrudirile ei, adevărate genealogii figurative și informații legate de piesele vestimentare. Aceste portrete au un caracter laic, dar dispunerea personajelor păstrează un caracter hieratic. Din păcate, s-au păstrat prea puține tablouri votive, mai ales din secolul al XVI-lea.

²⁸ DRH, B, XI, p. 418.

²⁹ DRH, B, XXI, p. 36, Mănăstirea Căscioarele a fost închinată de urmașii ctitorului, Ivașco vornic al doilea, Muja din Rătești și feciorii lui Dragul din Slătioare, Mănăstirii Svetagora în 1629 (DRH, B, XXII, p. 441).

³⁰ Paul de Alep, în *Călători*, VI, p. 223-224. În prima jumătate a secolului al XVII-lea s-au refăcut și construit câteva mănăstiri printre care: Mănăstirea Mărgineni în 1646 de către Constandin Cantacuzino, Plăviceni jud. Teleorman construcția lui Dragomir din Plăviceni-1646-1647, schitul Ploștina jud. Gorj, refăcut înainte de 1649, Mănăstirea Polovragi reclădit de Danciu Pârâianu din Milești în 1647-1648, Răzvad jud. Dâmbovita construită de Socol Cornățeanu la 1643-1644, Ruda jud. Argeș ctitoria lui Chirica mare logofat Rudeanu din 1601, Săcuieni jud. Dâmbovita construcția lui Neagoe Secuianu la 1654, Stâmba jud. Gorj construită de Stoica mare logofăt. (N. Stoicescu, *op.cit.*, p. 419, 491, 499, 507, 532, 554, 562, 604).

Aș mai adăuga că mănăstirile erau și un loc de retragere a persoanelor în vârstă, ca un fel de cămine și loc de meditație, având astfel și un rol de ajutorare pentru cei neputincioși. Un loc unde ar fi trebuit să dispară diferențierea socială³¹.

Și totuși, ctitoriile religioase sau laice reprezentau un element de departajare a marii boierimi de restul societății, de situare a lor pe o poziție privilegiată și rezervată. Numai pentru ei și familia lor exista un loc de rugăciune, un loc în care li se păstra imaginea, un loc de repaus și înmormântare care era separat de al celorlalți și care-i izola de aceștia.

³¹ Bogdan Bakšić, în *Călători*, V, p. 216.